

PIJARZY W POLSCE

(Próba charakterystyki)

1: INGRES I ROZWÓJ

W roku bieżącym obchodzą pijarzy 300-lecie swojej usamodzielnionej od 1662 r. prowincji i od założenia kolegium krakowskiego. Pierwsze w granicach ówczesnej Polski domy prowadzonego wcześniej, bo w r. 1642 przez króla Władysława IV tego szkolnego zakonu, powstały w Warszawie i Podolincu.

Jakkolwiek nie przestają schodzić z półek księgarskich, zarówno krajowych jak i zagranicznych, opracowania naukowe, wybitnych niekiedy autorów, dotyczące problematyki pijarskiej¹,

¹ W. Konopczyński, *Stanisław Konarski*, Kraków 1926; Otton Hedemann, *Szkoły Walerianowskie X.X. Pijarów Łużeckich*, Wilno 1937; W. J. Rose, *Stanislaus Konarski reformer of education in XVIII-th century Poland*, London 1929; W. J. Rose, *St. Konarski preceptor of Poland (Great men and women of Poland, New York 1941)*; S. Kot, *Reforma szkolna St. Konarskiego*, Kraków 1923; I. Chrzanowski, *Wielka reforma szkolna St. Konarskiego*, Warszawa 1924; A. Jobert, *La Commission d'Éducation Nationale en Pologne 1773—1794*, Paris 1941; J. Nowak-Dłużeński, *Stanisław Konarski*, Warszawa 1951; M. Plezia, *Dookoła reformy szkolnej St. Konarskiego (studia klasyczne pijarów polskich)*, Lublin 1953; Ł. Kurdybacha, *Działalność pedagogiczna Stanisława Konarskiego*, Warszawa 1957; *Historia Domus Varsaviensis Scholarum Piarum*, oprac. L. Chmaj, Wrocław 1959; W. Sławiński, *Nauki przyrodnicze w szkołach pijarskich*. Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, t. I, 1949, nr 6; S. Truchim, *Rola pijarów w rozwoju szkolnictwa Księstwa Warszawskiego*. Zeszyty Naukowe Uniw. Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. Seria I, z. 7; E. Jarra, *Echi vichiani nel pensiero Polacco del secolo XVIII*. Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto. Anno 1952. Fasc. III. (wpływ G. B. Vico na ks. K. Skrzetuskiego); O. Narbutt, *O pierwszym polskim podręczniku logiki*, Łódź 1958; J. Dobrzański, *Ostatnie lata szkół pijarskich w Galicji*, Lublin; W. Sławiński, *X. Sta-*

łącznie z reedycją dzieł sławniejszych polskich pijarów², a wyższe uczelnie chętnie sięgają po pijarskie tematy jako prace ma-

nisław Bonifacy Jundzill, profesor historii naturalnej Wszechnicy Wileńskiej, Lublin 1947; Z. Zdrójkowski, Teodor Ostrowski 1750—1802, pisarz dawnego polskiego prawa sądowego, Warszawa 1956; S. Pigoń, Działalność dramaturgiczna Piotra Krasuskiego (Kartka z dziejów pijarskiego teatru konwiktowego (w dziele, Z ogniu życia i literatury, Wrocław 1961. Reedycja z Pamiętnika Literackiego XLIII, 1952, z. 1—2); G. Sántha Sch. P., Calasanz, las Escuelas Pias y el duque Jorge Ossoliński. Revista Calasanz. Año III, n. 12. Madrid 1957 (O sprowadzeniu pijarów do Polski); Ephemerides Calasanzianae, Annus XXX—XXXI, 1961—1962, Roma (G. Sántha Sch. P. publikuje materiały archiwalne związane ze sprowadzeniem pijarów do Polski); W. Kujawski, Szkoły pijarskie Komisji Edukacji Narodowej w Wieluniu 1774—1793. Antemurale VI. Roma 1960—61; Ks. J. Buba, Na wspólnych pijarów i Galileusza szlakach (Księga pamiątkowa ku czci Stanisława Pigionia, Kraków 1961); Ks. J. I. Buba, Za Galileuszem do Arcetri. Znak nr 37—38, Kraków 1957; Z. M. Szwejkowski, Sylweta kompozytorska Damiana Stachowicza 1658—1699. Muzyka nr 1 (24). Warszawa 1962.

² Ks. S. Konarski, Wybór pism politycznych, wstęp i oprac. W. Konopczyńskiego, Kraków 1921, BN. Seria I. Nr 35; ks. S. Konarski, Listy (w dziele W. Konopczyńskiego, Stanisław Konarski, listów 99); ks. S. Konarski, Korespondencja... z wujem Janem Tarłą woj. sandomierskim, wyd. i oprac. H. Biegelsien (Przewodnik Naukowy i Literacki, r. 1833); ks. S. Konarski, Listy 1733—1771, wyd. i oprac. J. Nowak-Dłużewski, Warszawa 1962; ks. S. Konarski, Pisma wybrane, 2 t. w oprac. J. Nowak-Dłużewskiego, Warszawa 1955; ks. S. Konarski, Pisma pedagogiczne, wstęp i objaśnienia L. Kurdybacy, Wrocław 1959; ks. S. Konarski, Tragedia Epaminondy, oprac. Fr. Nowakowski (Archiwum do Dziejów Oświaty, t. II. Kraków 1882. — II. wyd. w Księdze Macierzy Szkolnej, Warszawa 1923); ks. S. Konarski, O religii poczciwych ludzi, Kraków 1887; ks. S. Konarski, O skutecznym rad sposobie (wyd. anastat.), Warszawa 1923; ks. S. Konarski, Ustawy szkolne, przekł. W. Germain, przypisy J. Czubka, wstęp S. Kota, Kraków 1925; F. K. Dmochowski, Sztuka rymotwórcza, wstęp i oprac. S. Pietraszki, Wrocław 1956; ks. A. Popławski, Pisma pedagogiczne, wstęp i oprac. S. Tynca, Wrocław 1957; ks. F. K. Kurowski, Pamiętki miasta Warszawy, 3 t. oprac. E. Szwanowski, Warszawa 1949; Ludzie Oświecenia o języku i stylu, oprac. Z. Florczak, L. Pszczółowska, Warszawa 1959 (Fragmenty dzieł, m. in.: księży S. Konarskiego, O. Kopczyńskiego, F. N. Golańskiego, Fr. K. Dmochowskiego, St. B. Jundzilla, A. Kamieńskiego, M. D. Krajewskiego, R. Ładowskiego, K. Narbutta, T. Nowaczyńskiego, J. H. Osińskiego, T. Ostrowskiego, A. Popławskiego, A. M. Prokopowicza, Fr. Siarczyńskiego, P. Skaradkiewicza, W. Skrzetuskiego, D. G. Sybińskiego, A. S. Ustrzyckiego).

gisterskie i doktorskie, a nawet jako tematy zjazdów naukowych³, to jednak pracownikom naukowym badającym dzieje kultury polskiej XVII—XIX w. daje się we znaki dotychczas brak krytycznie opracowanych dziejów działalności pijarskiej w Polsce. Popularno-naukowe prace ks. Tadeusza Chromeckiego z r. 1880 i ks. Stanisława Biegańskiego z r. 1898⁴ są powierzchowne i przestarzałe. Ubytki archiwalne ostatnich lat budzą poważne zaniepokojenie, czy praca ta będzie się kiedy mogła ukazać w należyтым wykonaniu.

Niniejszy tom „Naszej Przeszłości” nie daje syntezy dziejów pijarskiego 300-lecia w Polsce, spośród przygotowanych prac przynosi jedynie wybór ciekawszych, z uwagi na podjętą problematykę, lub związanych z jubileuszem.

Próba charakterystyki, nawet pobieżna, działalności pijarskiej w Polsce, przerastającej niewątpliwie swoją wszechstronnością wyniki pracy wszystkich innych bratnich prowincji na kontynencie i poza nim, nie jest łatwa. W stulecie pijarskie poprzedzające reformę ks. Stanisława Konarskiego, będące okresem stabilizacji zakonu w Polsce podczas niepokojów drugiej połowy XVII i początku XVIII w., a poza Polską nawet okresową, kilkunastoletnią jego kasatą, brak syntetycznego, naukowego wglądu. Na wiek XVIII, szczególnie drugą jego połowę, przypada złoty okres rozwoju zakonu pijarskiego w Polsce i jego szkolnej, społecznej i naukowej działalności. Układ sił społecznych w Polsce przedrozbiorowej, rozkład życia czasów saskich, uwarunkowały dalszy rozwój zakonu i funkcjonowanie jego szkół, skierowując uwagę wybitniejszych pijarów, na wychowanie młodzieży mającej w przyszłości zdecydować o nowym prawodawstwie i nowych formach życia

³ Uroczysta sesja w Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu na temat językoznawstwa ks. O. Kopczyńskiego, w r. 1957. — Zjazd Studenckich Kół Naukowych w Poznaniu 10—13 marca 1960 r. na którym Wł. M. Grabki wygłosił referat, Antoni Wisniewski i jego miejsce w rozwoju nauk ścisłych (część referatu była wydrukowana w powielanym Studenckim Przeglądzie Historycznym I, Z zeszenie Studentów Polskich, Warszawa 1960. — Na międzynarodowy zjazd naukowy w Sofii w r. 1963 przewidziana jest praca R. Leszczyńskiego o pijarskim teatrze szkolnym (jest w druku).

⁴ Ks. T. Chromecki, Krótki rys dziejów Zgromadzenia Szkół Pobożnych czyli OO. Pijarów, Kraków 1880; ks. S. Biegański, Szkoły pijarskie w Polsce, Lwów 1898, odh. z Muzeum.

społecznego. Co się w dużej mierze udało drogą reformy zakonu w Polsce i szkół, najpierw pijarskich (po wizytacji apostolskiej dokonanej z inicjatywy ks. S. Konarskiego, przez pijara, prymasowskiego brata, ks. Cypriana Komorowskiego), reformę innych szkół, podjętą przez Komisję Edukacji Narodowej wyłonioną z Sejmu Wielkiego, którego marszałkiem był dawny pijarski wychowanek. Przewrót umysłowy w Polsce XVIII wieku, złagodzenie obyczajów okresu saskiego, zabezpieczenie narodu przed skutkami zbliżającej się 150-letniej niewoli, przypisuje się w dużej mierze wpływowi szkół, m. in. głównie pijarskich, a ich reformatora ks. S. Konarskiego, nazywa się „nauczycielem narodu”.

Ingerencja zaborców przerwała to odrodzenie pijarskiego i polskiego życia, a udział pijarów wespół z młodzieżą w powstaniach⁵ przyspieszył nieuniknioną zresztą, likwidację szkół (po powstaniu listopadowym) i domów zakonnych (po — styczniowym), nie bez wcześniejszego exodus kapłanów do kleru diecezjalnego, a nawet dość licznych apostazji zakonników zaskoczonych likwidacją szeroko rozbudowanej organizacji szkolnej i utratą niepodległości Ojczyzny.

2. DZIAŁALNOŚĆ RELIGIJNA

Zakon szkolny nie był bezpośrednio zainteresowany działalnością duszpasterską parafialną. Godna zanotowania jest akcja misyjna na Spiszu w ośrodku podolinieckim (uwarunkowana zresztą aktem fundacyjnym) oraz bliżej nie zbadana na pograniczu prusko-mazowieckim, Litwie i Żmudzi (tu, w Worniach prowadzili pijarzy przez pewien okres seminarium diecezjalne z obowiązkami opiekuńczymi i nauczycielskimi łącznie).

Spśród pijarów rekrutowali się egzaminatorowie prosynodalni i ojcowie duchowni kleru, spowiednicy i teologowie królów, nuncjusów, prymasów, rodzin magnackich, spowiednicy konwentów zakonnych (głównie wizytek i prezentek). Pobieżny wykaz daje dwudziestu kilku autorów XVII—XIX w. dzieł życia wewnętrznego dla młodzieży, zakonników i ogółu wiernych⁶.

⁵ Ks. A. Olszówka, *Pijarzy w dniach powstania listopadowego* (masygnopis).

⁶ Wykaz dzieł pijarskich znajduje się w bibliografiach Estreichera i Korbuta oraz w podstawowych pijarskich bio- i bibliografiach: S. Biel-

Biograf ks. S. Bielski wykazuje około 50 pijarskich kaznodziejów (są między nimi „katedralni”, głównie w Krakowie i Wilnie) wydających swoje kazania drukiem; najznamienszi z nich: księża J. K. Łańcucki, J. Włocki, S. Wysocki, A. Żeglicki⁷.

Prace z zakresu teologii i prawa kanonicznego (publikowane lub rękopiśmienne) pozostawili: księża A. Bielatowski, K. Bogusławski, W. Jakubowski, W. Klisowicz, S. Konarski, F. Mizierski, M. Prokopowicz, G. Stecki i inni. Księża J. Szaniawski i A. Wiśniewski posiadali tytuły teologów królewskich⁸.

Autorami wielokrotnie wydawanych podręczników do nauki religii byli: księża S. Bielski, D. Chojnacki, O. Kopeczyński, D. Kola, A. Kamieński, A. Popławski i inni⁹.

Z zakresu historii Kościoła wydawali podręczniki lub większe opracowania: księża S. Bielski, D. Chojnacki, Z. Linowski, I. Madejski, K. Meszczyński, T. Ostrowski, M. Prokopowicz, F. Zdzieblowski, A. Żeglicki¹⁰.

Warszawskim pijarom przypisuje się (głównie ks. Paulinowi Wiązkiewiczowi) inicjację publicznego kultu Serca Bożego oraz założenie bractwa N. Serca P. J. w r. 1705 (Brewe Klemensa XI z dnia 30 maja 1705 r.)¹¹.

Bractwo M. B. Łaskawej przy pijarskim kościele w Warszawie (ul. Długa, dziś kościół garnizonowy) powstało w związku z kultem sprowadzonego dla pijarów w r. 1651 (w okresie czasowej kasaty zakonu, w Polsce nie ogłoszonej) przez nuncjusza arcybpa

ski S. P., *Vita et scripta quorundam e Cogregatione Cler. Reg. Scholarum Piarum*, Varsaviae 1812; A. Horányi S. P., *Scriptores Piarum Scholarum*, Budae 1808, vol. 3; T. Viñas S. P., *Index bio-bibliographicus CC. RR. PP. Matris Dei Scholarum Piarum*, Romae 1908—1911, vol. 3. Tylko życiorysy zawierają: *Matricula (Provinciae Polonae Scholarum Piarum 1742—1864)*, rkps z w. XVIII—XIX, w Arch. Pijarów w Krakowie oraz w pełnym odpisie L. Chmaja w Bibliot. Narod. w Warszawie. — *Catalogus Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Sch. Piarum in Lithuania Provincia ab erectione eiusdem Anno Domini 1736 conscriptus*, odpis w Arch. Pijarów w Krakowie.

⁷ Tytuły dzieł u Estreichera i Bielskiego.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Ks. J. Sygański T. J., *Historia nabożeństwa do Najśw. Serca Jezusowego*, Kraków 1892.

Jana de Torres obrazu „Madonny delle Grazie” ze złamanymi strzałami w rękach (kopia z Faenzy). Obraz Madonny Łaskawej został jako pierwszy w Polsce i jeden z pierwszych w Europie koronowany na zlecenie Stolicy św. w roku 1651 przez tegoż nuncjusza. Podczas zarazy w r. 1664 została Madonna Łaskawa ogłoszona na prośbę magistratu stołecznego i ogółu wiernych Patronką Warszawy. Cel „Kongregacji” — obrona „od morowego powietrza, chorób i wszelkiego utrapienia”¹². Gdy po powstaniu listopadowym zamieniono pijarski kościół przy ul. Długiej na katedrę prawosławną, obraz przeniesiono do przydzielonego pijarom kościoła jezuitskiego przy katedrze Św. Jana, w jezuitskim „klasztorku” znaleźli pijarzy po przymusowym opuszczeniu kolegium z ul. Długiej stałe schronienie aż do kasaty 1864 r. Madonna Łaskawa — Patronka Warszawy znajduje się do dziś pod opieką oo. Jezuitów w odbudowanym przez nich z gruzów kościele¹³. Kult M. B. Łaskawej przeszczepiono do innych domów pijarskich. Do Krakowa dostała się M. B. Łaskawa podczas zarazy i zniszczenia miasta w związku z wojną szwedzką z pocz. XVIII w. (pożar Wawelu). Pozostałością tych czasów jest barokowa figura Madonny Łaskawej na plantach obok Collegium Novum, przeniesiona tu zwłoty ul. Kapucyńskiej w czasie okupacji niemieckiej oraz freski na fasadzie kościoła przy ul. Św. Jana i na zewnątrz kościoła Mariackiego (od ul. Floriańskiej).

W działalności charytatywnej na miarę historyczną odznaczyli się szczególnie: księża M. Kraus (na Spiszu), S. Konarski (m. in. współpraca z misjonarzem ks. G. P. Baudouinem w Warszawie¹⁴, A. Oźga, J. Strzelecki (złoty medal), J. Falkowski (zał. Instytutu Ociemniałych i Głuchoniemych w Warszawie). Wielu zmarło niosąc w czasie epidemii pomoc chorym i grzebiąc zmarłych.

Wydane przez pijarską kurię generalną drukowane wykazy, podają następujących polskich pijarów zmarłych w opinii świętości, kandydatów na ołtarze: są to kapłani Kazimierz Bogatko (pierwszy polski pijar, zm. w Podolińcu w r. 1650); Hieronim

¹² „*Submissa pobożnych sług Najświętszej Maryi Panny Łaskawej zostających w Kongregacji...*”, dyplom przyjęcia w XVIII w.

¹³ Zob. ks. Kurowski, *Pamiętniki miasta Warszawy*, t. I.

¹⁴ G. P. Baudouin i S. Konarski, *Informacja o zupełnie odmiennym sposobie loterii*, Warszawa 1918 (reedycja).

Błeszyński (zm. w Warszawie w r. 1774); Leopold Skórczewski (zm. w r. 1765); Mikołaj Hausenka (rodem z Czech, zm. w Radomiu w r. 1683); Wojciech Siewierkiewicz (zm. w Łowiczu w r. 1693)¹⁵.

Z pijarskiego zakonu wywodzą się następujący członkowie episkopatu polskiego XVIII—XIX w.: Ludwik Stanisław Górski, sufr. włocławski († 1799 r.); Mikołaj Górski, ord. kamieniecki († 1855 r.); Walenty Baranowski, ord. lubelski († 1879); Antoni Kotowski, sufr. łowicki († 1845 r.); Adam Stanisław Krasieński, ord. wileński († 1895 r. w Krakowie po powrocie z Syberii); Bazyl Oleński, sufr. kijowski († 1803); Hieronim Stroynowski, ord. wileński († 1815 r.)¹⁶.

Własne instytuty teologiczne dla kandydatów do stanu kapłańskiego i nauczycielskiego prowadzili pijarzy:

a) na poziomie wyższym (*curcus maiores*) w Warszawie od r. 1679, założony przez prowincjała Michała Krausa, był czynny do kasaty zakonu; w Krakowie od r. 1724 do r. 1785. Po trzecim rozbiore założył prowincjał Zygmunt Linowski studium teologiczne w Opolu Lubelskim dla utworzonej podówczas prowincji galicyjskiej;

b) niższe kursy z przewagą teologii moralnej (*curcus minores*) były czynne w pewnych okresach czasu w Chełmie, Piotrkowie i Warężu¹⁷. W okresie początkowym swojej działalności w Polsce, korzystali pijarzy z instytutów teologicznych karmelitańskich i dominikańskich, w czasach najnowszych, w okresie międzywojennym i po wojnie z Instytutu Teologicznego Księża Misjonarzy w Krakowie.

Seminarium nauczycielskie było czynne w okresie przedrozbiorowym w Szczuczynie Mazowieckim.

Godziłoby się wspomnieć na tym miejscu o zasłużonych na polu sztuki kościelnej. Słownik architektów S. Łozy wykazuje jednego tylko pijara-architekta, ks. Izidora Boguszewicza drugiej połowy XVIII w., ale kilkunastu b. pijarskich uczniów. Wznosząc nowe świątynie i szkoły, korzystali pijarzy z usług zarówno sławnych architektów cudzoziemskich (J. Fontana, J. W. Dydersteen,

¹⁵ P. L. Picañyol, *Enchiridion Sodalit Calasanctiani...* Romae 1943.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Ka. A. Piłala, *Pijarskie studia teologiczne w Polsce XVIII w.* (maszynopis).

A. Solari, F. Placidi, Tylman z Gameraen), jak i polskich (K. Barzanka, A. Kropiwnicki, S. Zawadzki). Jednego tylko znamy pijarskiego malarza wewnątrz kościelnych bractwa Łukasza Hübla, rodem ze Śląska, autora polichromii kościoła w Lubieszowie k. Pińska XVIII w. Utwory muzyki kościelnej ks. Damiana Stachowicza znajdują się już w albumie „Tysiąclecia”. O innych pijarskich kompozytorach wiemy, że ks. Gunter jest autorem *Missa S. Laurentii ex B.*, ks. Hilary autorem kompozycji niespornych *Laudate pueri Dominum* i *Laudate Dominum omnes gentes, Symphoniae ex D.*, *Missa Requiem ex F.* 2 wersje, że ks. Roch skomponował *Salve*, a ks. Tadeusz utwór *Sepulto Domino*, utworów tych jednak dotychczas nie znamy. Niektóre kompozycje ks. Stachowicza spłonęły w Warszawie w rękopisach nieskopiowanych, kompozycje niesporne, Litania NMP, Msza św. żałobna są w konserwacji i przygotowaniu wydawniczym¹⁸. Z powyższych wnioskujemy o ośrodkach muzycznych w kolegiach: Wieluniu i Łowiczu (ks. Stachowicz działał jako kapelmistrz prymasowskiej kapeli i zmarł w Łowiczu). Na ośrodek muzyczny w Warszawie wskazuje działalność ks. Justa Caspara, który tam był prefektem muzyki w latach 1741—44 i 1757—60¹⁹, na ośrodek w Warężu naprowadza rękopis muzyczny znaleziony przez ks. W. Świerczka w Sandomierzu. Rękopiśmienny inwentarz muzyczny z Wielunia z r. 1751 wskazuje na wcale bogate wyposażenie miejscowej orkiestry w instrumenty i nuty²⁰. Ks. Fabian Turkowski wydał śpiewnik „in usum populi” (Warszawa, 1795). Ks. Anzelm Zdzeński jest autorem zaginionej w rękopisie historii sztuki²¹.

Przy okazji omawiania działalności religijnej zakonu pijarskiego należy przypomnieć, że b. pijar ks. Stanisław Papeczyński

¹⁸ Z. M. Szweykowski, art. cyt.; Utwór D. Stachowicza *Veni Consolator* był wydany drukiem w r. 1933, powtórnie w r. 1959. Został nagrany na płytę „Ze skarbnicy polskiego tysiąclecia”. Wspomniany spis instrumentów i nut znajduje się w „Liber quietationum Domus Vielunensis 1746—1810”, za wskazanie go dziękuję ks. A. Gawlikowskiemu S. P.

¹⁹ Zob. *Historia Domus Varsoviensis*, s. 62, 67, 182 (przyp. 209).

²⁰ Fragment nut znaleziony przez ks. prof. Wendelina Świerczka: *Ave Regina Coelorum*, Solo Canto, Solo Violino, Organo. Nr 3. Anno Domini 1703, Chori Varenensis Scholar. Piar. Format 16°, sygn. (Bibliot. Semin. Duch. w Sandomierzu) A VIII 124. (z Organo zachowała się tylko okładka).

²¹ Zob. S. Bielski, dz. cyt., s. 185—6.

zmarły w opinii świętości (17 IX 1701), jest założycielem Zgromadzenia Księży Marianów, a pijarski uczeń ks. Hieronim Kajsiwicz należy do grona (obok Bogdana Jańskiego i ks. Piotra Semenki) założycieli Zgromadzenia Księży Zmartwychwstańców.

3. DZIAŁALNOŚĆ WYCHOWAWCZO-OŚWIATOWA

Mapa „Szkoły pijarskie w rozwoju historycznym” wykazuje ok. 50 miejscowości w Polsce i na Litwie, w których w pewnym okresie czasu były czynne szkoły prowadzone przez pijarów (oznaczony w komentarzu czas jest niekiedy dyskusyjny, a wykaz szkół parafialnych niekompletny).

A oto próbne, orientacyjne przekroje frekwencji uczniów w szkołach pijarskich. W roku 1730 było we wszystkich szkołach ok. 400 uczniów, w r. 1788 — ok. 3250. W latach 1781—1890 coroczny wykaz frekwencji daje globalnie w szkołach koronnych ok. 26 500, litewskich zaś ok. 15 000 uczniów. W okresie powstania listopadowego było w pijarskich szkołach koronnych, tuż przed kasatą, 2020 uczniów²². Przez Collegium Nobilium w ciągu 93 lat działalności tego zakładu, tj. w latach 1740—1833, przewinęło się 5916 wychowanków²³. Pełny wykaz nazwisk uczniów Coll. Nob., w odpisie przedwojennym prof. L. Chmaja, znajduje się w depozycie jego spuścizny naukowej w Bibliotece Narodowej w Warszawie (oryginalne dokumenty spłonęły). W latach trzydziestych okresu międzywojennego uczyło się w pijarskich szkołach (Kraków, Rakowice, Lida, Lubieszów k. Pińska) corocznie około 1000 uczniów. Po drugiej wojnie światowej, w r. 1948 — 877, w r. 1959 — 248 uczniów.

Do słynnych organizatorów szkolnictwa w Polsce przedrozbiorowej należałoby zaliczyć księży Stanisława Konarskiego, Cypriana Komorowskiego i Felicjana Mąkolskiego — inicjatora wizytacji apostolskiej z której wyszła reforma, jej wizytatora i sekretarza. Oni w pierwszym rzędzie, przy niewątpliwej współpracy innych, byli autorami *Ordynacji* wizytacyjnych, które za-

²² Ks. A. Stępnik S. P., *Przekroje statystyczne frekwencji uczniów szkół pijarskich w trzechsetleciu*, odczyt wygłoszony na zjeździe b. uczniów pijarskich dnia 17 października 1948 r. w Krakowie na Rakowicach, rkps.

²³ *Historia Domus Vars.*, s. 166.

wały na reformie szkolnictwa i inspirowały ustawodawstwo Komisji Edukacji Narodowej (projekty księży A. Popławskiego i A. Kamińskiego mają najwyższą ocenę). Pijarski prowincjał ks. Edmund Kielczewski rychło zgłosił gotowość współpracy z K. E. N., w przeciwieństwie do pijarów litewskich. Pierwszą myśl o utworzeniu w ramach pracy K. E. N. Towarzystwa do Książ Elementarnych, podali księża A. Kamiński i A. Popławski. Najczynniejszymi członkami tego Towarzystwa, obok Ignacego Potockiego, pijarskiego ucznia, ks. Grzegorza Piramowicza, b. jezuita, byli pijarzy A. Popławski, O. Kopczyński i K. Narbutt. Z 30 przygotowanych przez wymienioną organizację podręczników szkolnych, 14 napisali księża O. Kopczyński, A. Popławski, K. Skrzetuski, W. Skrzetuski i Ign. Zaborowski²⁴. Drukarnia pijarska w Warszawie była do dyspozycji Towarzystwa i K. E. N.

Nadzór nad szkołami z ramienia K. E. N. wykonywali mianowani przez Komisję wizytatorowie generalni. Nad „wydziałem pijarskich szkół” utworzonym dzięki staraniom prowincjała ks. Ludwika Jordana, miał pieczę prowincjał, lub mianowany przez niego i zatwierdzony przez Komisję zastępca. Wizytatorami generalnymi wszystkich szkół byli spośród pijarów A. Popławski (jako subdelegat Ign. Potockiego, później A. Czartoryskiego), K. Narbutt (który z nieznanых bliżej powodów nie pełnił w terenie obowiązków), B. Siruń (zmarł rychło, bo w r. 1784), a szkół wydziału pijarskiego — ks. T. Lang²⁵.

Księża A. Popławski i H. Stroynowski objęli na zlecenie K. E. N. kierownictwo naukowe i dydaktyczne nad przygotowaniem kadr nauczycielskich w zaprojektowanych przez siebie seminariach, pierwszy bez większego powodzenia, w Krakowie, drugi w Wilnie. Ks. H. Stroynowski zostaje mianowany przez króla członkiem K. E. N. w ostatnim etapie jej działania. Tenże ks. H. Stroynowski pisze w r. 1803, już jako rektor Szkoły Głównej Wileńskiej, na prośbę A. Czartoryskiego (jun.), podówczas członka Komisji Szkolnej Cesarstwa Rosyjskiego, projekt organizacji szkolnictwa w Rosji, oparty na ustawodawstwie K. E. N., zatwierdzony przez Aleksandra I. W ramach tego projektu przyjęto także

²⁴ A. Żyłko, *Współpraca pijarów z K. E. N.* (maszynopis).

²⁵ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*. Lublin 1957.

w ogólnych zarysach projekt ks. H. Stroynowskiego urzędzenia uniwersytetu wileńskiego²⁶.

W organizacji szkół wyższych i w pracy na tych uczelniach brali udział prócz wymienionych: ks. W. Szweykowski, pierwszy rektor uniwersytetu warszawskiego (r. 1818), ks. J. K. Łańcucki w Krakowie. Profesorami wyższej uczelni wileńskiej byli: ks. Konstanty Bogusławski (teol. moralnej), ks. Filip Neriusz Golański (wymowy i poezji, w latach 1803—12 Pisma św., później pełnił obowiązki wizytatora szkół, był dziekanem wydziału sztuk i cenzorem książek), ks. Stanisław Bonifacy Jundziłł (przyrodznawstwo, urządzenie ogrodu botanicznego na poziomie europejskim, który upamiętnił w „Panu Tadenszu” poeta opowiadaniem bohatera: „Widziałem w botanicznym wileńskim ogrodzie...”; ponad 40 pozycji bibliograficznych)²⁷, ks. Anioł Dowgird (filoz.), Ks. Michał Olechnowicz (prawo), A. Osiński w Krzemieńcu (literat.).

Ks. Ignacy Konarski, brat Stanisława, jest organizatorem pierwszej w Polsce szkoły rzemiosł w Opolu Lubelskim, opartej całkowicie na doświadczeniach miejscowych rzemieślników (czynna 1758—1785).

Pijarski teatr szkolny o 23 scenach, wystawiał sztuki zarówno autorów pijarskich (ks. ks. S. Konarski, A. Wiśniewski, R. Bienkiewicz, J. Kuszel), jak i klasyków francuskich (Corneille, Racine, Molière, Voltaire) przystosowanych do sceny szkolnej, tak w polskim jak i w obcych językach²⁸. Ze szkół pijarskich wyszli twórcy polskiej sceny narodowej W. Bogusławski, twórca opery narodowej S. Moniuszko, komediopisarz F. Zabłocki, oraz autor ok. 150 utworów dramatycznych, aktor teatru W. Bogusławskiego L. A. Magnuszewski.

Że szkoły pijarskie przysłużyły się ojczyźnie, nie trzeba chyba wątpić, ale czy spełniały zamierzenia Św. Założyciela?

W okresie międzywojennym i dziś funkcjonowanie szkoły opiera się na opłatach uczniowskich pełnych lub półpełnych, dzięki temu pewna ilość uczniów korzysta z bezpłatnej szkoły i inter-

²⁶ Zob. S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960.

²⁷ Zob. W. Sławiński, X. St. B. Jundziłł.

²⁸ Oddana do druku praca R. Leszczyńskiego o pijarskim teatrze szkolnym zawiera m. in. obszernie omówienie programów teatralnych z wykazem wielu inscenizowanych dramatów.

natu, a niektórzy otrzymują stypendia. Ich ilość zależy od liczby własnych nauczycieli, od czynszów dzierżawnych za najem lokali i wielu czynników zmiennych. Jak było pod tym względem w dawnej Polsce — nie zupełnie wiemy. Problem ten czeka na opracowanie, podobnie jak czekają na swoje monografie warszawski „Convictus civilis” obok „Collegium Nobilium”, opolska szkoła rzemieślnicza, jak czeka na uzasadnioną odpowiedź pytanie „dlaczego pijarzy litewscy więcej się angażowali w szkolnictwie parafialnym niż koronni?” Pijarska szkoła wieluńska wchłonęła starą parafialną, może ten objaw był częstszy?²⁹

Atmosferę realizacji fundacji, nie tylko w wypadku wyjątkowym, ilustrują wydarzenia związane z założeniem kolegium krakowskiego. Problem ofiarności publicznej — pierwsza w Polsce loteria pieniężna urządzona wspólnym wysiłkiem przez znanych społeczników z połowy XVIII w. ks. P. G. Baudouina i ks. S. Konarskiego na realizację swoich znanych nam zamierzeń, która o mało się nie skończyła w drugim rzucie katastrofą finansową, choć była honorowana przez dostojników państwa, a bilety po dwa tynfy, z najwyższą wygraną tynfów 6000, były rozprowadzone w wielu oprócz Warszawy miastach³⁰. Budowę Collegium Nobilium finansował, jak wiemy, po większej części wojewoda sandomierski Tarło, wuj ks. Stanisława. Remonty kapitalne w kościołach, kolegiach, szkołach były często realizowane z funduszy rodzinnych zakonników pochodzących z majątnych rodzin, z działów rodzinnych, testamentów itp. anonsowane przez badaczy naukowych jako fundusze ich własne. Wiele szkół miało oparcie finansowe na dochodach z ofiarowanych w tym celu posiadłości ziemskich, które w krytycznym okresie stawały się „panis bene merentium” zaborców. Zawalenie się dachu na budynku szkolnym w wymienionym czasie, nie było wydarzeniem odosobnionym.

To trzeba było dodać celem ilustracji powstawania i zmięchu szkół pijarskich w Polsce.

SCHOLÆ PIÆ

S E V

De origine, progressu, Instituto, utilitate, &c. PIARVM SCHOLARVM.

Q V A S

*Hoc seculo aperiunt Religiosi, qui Pæperes
MATRIS DEI, SCHOLARVM PIARVM
nuncupari solent.*

*Ad finem addita est Vita GYXCHRI LANDRIANI, aliàs à CHRISTO,
Abbati, ex eisdem Schola Pij.*

Operi ac studio
Vnius ex Religiosis dictarum Scholarum.

Ad Inuictissimum
VLADISLAVM IV. Poloniae Succisq; Regem.

Karta tytułowa pierwszej historii Zakonu OO. Pijarów (wyd. w Warszawie w r. 1646, aut. J. Benedicti)

²⁹ W. Kujawski, *art. cyt.*

³⁰ G. B. Baudouin, S. Konarski, *j. w.*

4. Z DZIAŁALNOŚCI NAUKOWEJ

Praca naukowa polskich pijarów XVIII—XIX w. odbywała się jakby na marginesie ich zajęć szkolnych lub po wysłużeniu obowiązujących wówczas każdego pijara 18 lat pracy nauczycielskiej. W ogromnym skrócie anonsujemy raczej publikowane z różnych dziedzin nauki prace niż wkład naukowy.

1) Zagadnienia religijne zostały omówione obszernie w osobnym rozdziale.

2. Wychowanie szkolne i obywatelskie. *Ordinationes Visitationis Apostolicae opracowali* — inicjator wizytacji, wizytator i sekretarz tj. księży S. Konarski, C. Komorowski i F. Mąkowski, zawierają szczegółowe przepisy wychowania i nauczania w szkołach oraz przepisy dla nowicjatu pijarskiego, kleryków i kandydatów na nauczycieli. Ks. S. Konarski *O skutecznym rad sposobie*. Inni pisarze (których dzieła notują Estreicher, Bielski i inni): księży Glicery Baxter, Samuel Chróścikowski, Edward Czarnecki, Jan Gw. Bystrzycki, Franciszek Dmochowski, Edward Czarnecki, Wincenty Jakubowski, Antonin Iżycki, Kajetan Karniewski, Piotr Celestyn Kaliszewski, Onufry Kopczyński, Eustachy Dębicki, Zygmunt Linowski, Martynian Nafalski, Alojzy Osieński, Edmund Truskolaski, Filip Zdziebłowski, Samuel Wysocki, Arnolf Żegliński (wyd. Komeńskiego po łacinie i po polsku) i inni.

O zasadach dobrego zachowania się: księży O. Kopczyński, Z. Linowski, B. Szabrański.

O nauczaniu dziewcząt: E. Dębicki i M. Prokopowicz.

O wychowywaniu i nauczaniu rzemieślników: E. Dębicki.

3) Biblijstka: księży S. Bielski, Teofil Caroli, F. N. Golański i inni.

4) Do literatury polskiej weszli: Jan Damascen Kaliński, S. Konarski, Gracjan Piotrowski, Dymitr Michał Krajewski, Franciszek Dmochowski, Piotr Krasuski²¹.

5) Dla językoznawstwa zasłużeń: księży O. Kopczyński (pierwsza polska gramatyka i elementarz), Maksymilian Prokopowicz (elementarz), Bonawentura Mierzwiński (elementarz polsko-

Apotheza Św. Józefa Kalasantego
(obraz olejny w kościele pijarskim Przemienienia Pańskiego w Krakowie)

²¹ Wykaz dzieł zob. u Korbuta, a o ks. P. Krasuskim S. Pigonia, *Z ognia życia i literatury*, Wrocław 1961.

niemiecko-francuski), Piotr Celestyn Kaliszewski (słownik czterech języków polsko-lacińsko-francusko-niemiecki), Franciszek Dmochowski (współpracownik B. Lindego), Stanisław Konarski (*De emendandis eloquentiae vitiis*), A. Osiński (*Bogactwo mowy polskiej* 15 tomów rkps. i *Słownik języka polskiego*, 2 tomy rkps. znalezione przez doc. Z. A. Woronieckiego w Bibliotece Akademii Nauk USSR we Lwowie w r. 1958), kilkunastu pijarów dzieła w wyjątkach zamieszcza trzytomowe dzieło oprac. przez Instytut Badań Literackich P. A. N. (Zofia Floreczak i Lucylla Pszczółowska) pt. *Ludzie Oświecenia o języku i stylu*, Warszawa 1958.

6) Literatury obce: księży Karol Boratini (łac.), Bazyli Grochowski (wybór listów Pliniusza, Bemba, Seneki i in.), Stanisław Dąbrowski (frazologia klas., mowy Cycerona, gramatyka polsko-franc.), Adolf Kamiński (przeł. z franc.), Kajetan Kamiński (gramatyka franc., gramat. niemiec.), Dionizy Kuczkowski (przeł. łac.), Łukasz Sokółowski (przeł. franc.), S. Konarski (przeł. franc.), Teofil Caroli (przeł. łac.), Remigiusz Ładowski (przeł. franc., między in. gramatykę geograficzną), Jan Potit (gramat. niemiecka) i inni.

7) Historia i geografia. Podręczniki szkolne księży Kajetana i Wincentego Skrzetuskich, ich walory dydaktyczne są oceniane przez historyków szkolnictwa bardzo wysoko²². Podręcznik ks. Teodora Wagi, uzupełniony przez J. Lelewela był wiele razy wydawany. Z niewydanych tomów *Codex diplomaticus* ks. Macieja Dogiela wiele korzystał ks. Adam Naruszewicz pisząc swoją *Historię Polski. Limites Regni Poloniae et M. Ducatus Lithuaniae* ks. M. Dogiela wyd. 1758 r. odegrały ogromną rolę w polemice z publicystką zaborców. Najnowsze badania nad historią geografii przyznają pijarom poczytne miejsce w wyodrębnieniu geografii jako oddzielnego przedmiotu, przyjęciu heliocentryzmu kopernikańskiego, modernizacji pomocy naukowych (m. in. pierwsze u nas korzystanie ze ślepych map przypisuje się ks. Dominikowi Szybińskiemu) oraz wprowadzenie w r. 1750 języka polskiego w nauczaniu tego przedmiotu. Podręczniki księży Dominika Szybińskiego, Remigiusza Ładowskiego i Franciszka Siarczyńskiego

²² Zob. T. Słowikowski, *Poglądy na nauczanie historii w Polsce w wieku XVIII*, Kraków 1960.

zaliczono do tych, które są „ukoronowaniem pracy nad unowocześnieniem ... geografii”²³.

8) Filozofia, fizyka i matematyka. Filoz. kultury: ks. Konstanty Bogusławski, ks. Adolf Kamiński, ks. Antoni Popławski. Filoz. religii: ks. Antoni Wiśniewski, ks. Stanisław Konarski, ks. Kazimierz Narbutt, ks. Samuel Chrościński. Filoz. wychowania: ks. Stanisław Konarski, ks. Michał D. Krajewski, ks. Adolf Kamiński, ks. A. Popławski. Logika i metodologia: ks. S. Konarski, ks. Patrycy Przeczytański, ks. Samuel Chrościński, ks. Kazimierz Narbutt (autor pierwszej logiki w języku polskim)²⁴, ks. Antoni Wiśniewski. Ten ostatni zaważył na przewrocie umysłowym XVIII w. w Polsce, wprowadzając do nauki fizykę doświadczalną (pokazy publiczne) i zapoznając społeczeństwo z „filozofią recentiorum” („Propositiones” w pałacu Żaluskich wobec optymatów Regni i dysputy publiczne); śladem ks. Joachima Góralewicza wykładowcy we włoskim pijarskim instytucie filozoficznym w Chieti a później w warszawskim, przeszczepiał z Italii zdobycze naukowe pozostawione przez pijarów uczniów Galileusza²⁵. Z dorobku naukowego ks. A. Wiśniewskiego korzystali jego następcy w warszawskim pijarskim gabinecie-pracowni szkolnej księży Józef Herman Osiński (propagator piorunochronów), Ignacy Zaborowski (państwowy egzaminator geometrów, wydał w r. 1787 pierwsze w języku polskim logarytmy, reedycja 1808)²⁶; pisali podręczniki szkolne matematyczne: księży Bonawentura Mierzwiński, Antoni Dąbrowski, Bogusław Horoch (zasłynął z pomocy naukowych własnej konstrukcji), Wincenty Jakubowski, Sebastian Ustrzycki, Patrycy Skaradkiwicz, Jozafat Węgleński, Kazimierz Sikorski, Hadrian Bielatowski (znany powszechnie gnomonik, konstruktor zegarów słonecznych na murach wielu kole-

²³ S. Lipka, *Historia geografii w szkołach polskich XVIII w.* (praca doktorska na Uniw. Łódzkim, w r. 1961. Maszynopis).

²⁴ Zob. O. Narbutt, *dz. cyt.*

²⁵ J. Buba, *art. cyt.*, oraz J. Pujdak, *Walka Antoniego Wiśniewskiego o filozofię recentiorum w Polsce XVIII w.* (praca doktorska na Uniw. Warszawskim. Maszynopis).

²⁶ Zob. W. M. Grabski, *Z zagadnień genezy nauk ścisłych w szkolnictwie pijarskim*. Studencki Przegląd Historyczny, I, Warszawa 1960 (powielane); T. Zerański, *Ks. J. H. Osiński, pierwszy elektryk polski*, Warszawa 1934.

giów i szkół pijarskich). Ks. Anioł Dowgird, prof. Uniw. Wileńskiego a po jego zamknięciu prof. Akademii Duchownej jest zaliczany do antykantystów oświeceniowych, prócz dzieł drukowanych zostawił w rękopisach zarys historii filozofii, obszerną pracę o filozofii moralnej, materiały z zakresu psychologii i inne. Ks. Franciszek Krupiński, epigon warszawskich pijarów, katecheta i konferencjonista młodzieżowy warszawski, brał żywy udział w ruchu pozytywistycznym (był nauczycielem m. in. ks. arcybpa M. Godleńskiego i historyka medycyny Władysława Szumowskiego, profesorów Uniw. Jag.). Społeczeństwo warszawskie uczciło jego pamięć marmurowym epitafium z popiersiem i napisem: „Ks. Franciszek Krupiński † członek Zgromadzenia Pijarów † Kapłan, Nauczyciel, Myśliciel, Pisarz † 1836—1898 † Prawdę głosił, pracę miłował, ducha badał. W krainie Prawdy u Źródła Miłości niech odpoczywa po znoju” — (Tablica wydobyta z gruzów, znajduje się w podziemiach kościoła oo. Jezuitów w Warszawie).

9) Prawo, prawo narodów. Tu dzielą między siebie wielkie zasługi księża: Stanisław Konarski (pierwszy w Polsce zbiór prawa krajowego zw. *Volumina legum*), Maciej Dogiel (pierwszy w Polsce zbiór prawa międzynarodowego, 6-tomowy *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, drukowany w połowie w założonej przez autora drukarni wileńskiej, a w połowie przerwany interwencją zaborców), trzech pijarzy Fulgenty Obermeier, Wincenty Skrzetuski i Franciszek Siarczyński są autorami 6-tomowego zbioru praw znanego w historii prawa „Wielkim zbiorem pijarskim”. Niemiecki historyk prawa pisze pod wrażeniem tych polskich dzieł prawnych kilka lat po trzecim rozbiore: „Ta dawna republika była bardziej zasobna w zbiory, aniżeli wszystkie te państwa, które się jej szczątkami podzieliły” (G. F. Martens, *Syplément au Recueil des principaux traités*, Gettingue 1802)²⁷. W tomie ostatnim zbioru wydał ks. F. Siarczyński historię amerykańskiej wojny wolnościowej i konstytucję amerykańską, która była dla uczestników Sejmu Wielkiego ideowym przygotowaniem do konstytucji majowej. Samuel Chrościckowski, ks. Kajetan Skrzetuski (do dzieła *Historia polityczna dla*

²⁷ Zob. S. Hubert, *Poglądy na prawo narodów w Polsce czasów Oświecenia*, Wrocław 1960.

szlachetnej młodzi, 1773, 2 wyd. 1775, dołączył polemikę z publicystyką zaborców, eksperyment pedagogiczny w skali europejskiej); ks. Celestyn Kaliszewski (podręcznik o traktatach międzynarodowych, w r. 1760 w jęz. francuskim, w r. 1764 na jęz. polski przełożony); ks. Hieronim Stroynowski (w dziele *Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów*, 1785, 2 wyd. 1791 r., pierwszy wywodził prawo narodów z prawa natury, a mianowicie: z prawa do wolności, do własności, do samoobrony i do pomocy sąsiedzkiej przeciw napastnikowi); ks. Teodor Ostrowski, „autor pierwszego i właściwie jedynego pełnego systemu naszego dawnego prawa sądowego związanego z obozem walki o postępową reformę prawa karnego w Europie w duchu humanitarnym”²⁸.

9) Przyrodoznawstwo i chemia. Ks. Paweł Biretowski (zielarstwo, koniec XVII w.), ks. Wojciech Gralichowski (mineralogia), ks. Teodor Ostrowski (o uprawie lnu, konopi i hodowli jedwabników, r. 1788), ks. Remigiusz Ładowski (*Historia naturalna...*, 2 t. dwa wyd. polskie i dwa niemieckie, dzieło bez wartości naukowej)²⁹, ks. Stanisław Bonifacy Jundzill (prof. Uniw. Wil., autor ok. 40 poz. bibliogr., popularyzator wiedzy przyrodniczej, nauczyciel K. Tyzenhousa, N. A. Kumelskiego, Igu. Domejki i innych słynnych przyrodników), ks. Jan Gwalbert Bystrzycki (słownik chemiczny dołączył do swojego przekładu z franc. dzieła Fourcroya z zakresu chemii).

10) Hutnictwo, przemysł, rzemiosło. — Ks. Józef Herman Osiński (*Opisanie polskich żelaza fabryk*, 1782; *Nauka o gatunkach i szukanie rudy żelaznej i topienia jej*, 1782; *Sposób ubezpieczający życie. od piorunów*, 1784), ks. Teodor Ostrowski (uprawa roślin włókienniczych i wyrobienie płótna, o hodowli jedwabników, 1788), ks. Ignacy Konarski (programy nauczania w szkole rzemiosł w Opolu Lubelskim).

11) Medycyna, weterynaria. — Ks. Wincenty Jakubowski (przeł. z franc. dzieło Tissota o chorobach i ich leczeniu, 2 t., 1773), ks. Joachim Karwowski (przeł. Tissota, troska o zdro-

²⁸ Przedmowa Komitetu Redakcyjnego pod przewodnictwem A. Vetulaniego, do dzieła cyt. Z. Zrójkowskiego.

²⁹ Ocena negatywna w dziele G. Brzęk, *Historia zoologii w Polsce do r. 1918*, Lublin 1947.

wie, 1774), ks. Idzi Klużyński (o chorobach i leczeniu bydła, 1774; przekł. Tevenona, o dodatnich dla zdrowia stronach wiejskiego życia, 1779), Rafał Józef Czerwiakowski (brat zakonny, zwolniony staraniem ks. Hugona Kollątaja ze ślubów, zostaje po studiach prof. medycyny w Krakowie, autor wielu publikacji).

12) Lotnictwo. — Ks. Józef Herman Osiński (o balonach Montgolfierów, 1784).

Spośród słynniejszych pijarów XVIII i XIX w. studiowali za granicą (Anglia, Austria, Francja, Italia, Niemcy): księża Glycery Baxter, Teofil Caroli, Samuel Chrościkowski, Edward Czarnecki, Maciej Dogiel, Marcin Eysymont, Bogusław Horoch, Franciszek Jelinek, Ludwik Jordan, Adolf Kamiński, Stanisław Konarski, Onufry Kopczyński, Sebastian Michałowski, Augustyn Orłowski, Aleksy Oźga, Antoni Popławski, Florentyn Potkański, Demetriusz Reszczyński, Kazimierz Sikorski, Kajetan Skrzetuski, Michał Stadnicki, Mikołaj Stadnicki, Józef Strzelecki, Wojciech Szwejkowski, Edmund Truskolaski, Teodor Waga, Jozafat Węgleński, Antoni Wiśniewski, Ignacy Zaborowski, Cyprian Zapolski.

V. SŁUŻBA SPOŁECZNA POZASZKOLNA

1) Polski fizjokratyzm miał swoich zwolenników pośród pijarów zabiegających o oświatę i poprawę bytu dla wsi także z tego tytułu. Zamierzenia realizowano przez nauczanie szkolne, publikacje naukowe i naukowo popularne i bezpośredni udział w akcjach społecznych. Zasługi na tym polu dzielą: ks. Stanisław Konarski, Kajetan Skrzetuski, Hieronim Stroynowski, Konstanty Bogusławski, Remigiusz Ładowski (o hodowli pszczół), Antoni Popławski (pisze pierwszy w Polsce traktat ekonomii fizjokratycznej), Idzi Klużyński (o zajęciach wiejskich, ochronie bydła przed zarazą), Teodor Ostrowski (o uprawie roślin gospodarczych, obronie przed epidemiami — przekł. słynnego szwajcarskiego lekarza Tissota), Cyprian Zapolski (wyd. przekł. dzieła z zakresu ekonomii Ludwika Mitterpachera, 2 tomy, 1787 r.; wydał także przekł. dzieła Franciszka Rauscha o budownictwie wiejskim, z miedziorytami, 1788 r.), Żebrowski (napisał geometrię praktyczną dla wsi — rękopis zaginął).

2) Drukarnie i prasa. Zasłużeni około założenia i rozbudowy drukarni warszawskiej, najważniejszej z pijarskich drukarni: ks.

Franciszek Haligowski (założyciel), ks. Benedykt Zawadzki (wyjednał u króla Jana Sobieskiego prawa w r. 1694), ks. Wacław Zawadzki (ustalił jej nową nazwę „Typographia Patrum Scholarum Piarum Collegii Varsaviensis”), ks. Ludwik Jordan, ks. Ludwik Górski, ks. Filip Zdziebłowski, sk. Idzi Klużyński (zasłużony „in magna rerum imprimendarum copia” materiałów dla Sejmu Wielkiego), ks. Edward Czarnecki, ks. Szymon Bielski i inni. Warszawska drukarnia pijarska drukowała m. in. podręczniki szkolne⁴⁰.

Wileńską drukarnię założył ks. Maciej Dogiel, drukowany w niej jego *Codex diplomaticus* w niczym nie ustępuje Elzewirom.

Oprócz wymienionych były jeszcze drukarnie pijarskie w Piotrkowie (ok. 1790—1798) i w Łowiczu (ok. r. 1680), są z tego czasu druki tam wydane.

Pijarska prasa czeka na opracowanie naukowe, tak jak drukarnie. Ks. Jan Naumański, nauczyciel geografii, jest z ramienia warszawskich pijarów w r. 1729 wskrzesicielem polskiej prasy, po zastoju kulturalnym czasów saskich, redagując i wydając *Nowiny Polskie* przemianowane po niecałym roku na *Kuryer Polski* — dla wiadomości krajowych i *Relata Refero*, w języku łacińskim, przemianowane na *Przywilejow Wiadomości z Cudzych Krajów* dla wieści z zagranicy. Ks. Jan Naumański był pierwszym polskim dziennikarzem i redaktorem, bowiem Jan Aleksander Gorczyn był tylko wydawcą *Merkuryusza*, a Jerzy Rekuć, pastor z Królewca, redaktor *Poczty Królewieckiej* pisał i publikował tylko dla swojej parafii⁴¹.

⁴⁰ Zachowała się jednokartkowa „Kolenda” dla rektora ks. C. Zapolskiego (zm. 1788 r.) od pracowników warszawskiej drukarni pijarskiej, z dedykacją i siedmiozwrotkowym powinszowaniem: „Do W. Imci Xiędza Cypryana Zapolskiego Rektora Kollegium Warszawskiego Scholarum Piarum. Od Terminatorów tamże w Drukarni uczyących się.

Rządco! Talenty sławny i Cnota!
Których żarłoczny czas nie zagładzi;
Inszych życzenia bierzesz z ochotą,
Przyjm je i od nas Twoiey czeladzi..”

⁴¹ Zob. J. Łankau, *Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513—1729* (zwłaszcza rozdz. XII — Prasa pijarska do 1729 r. Związany przelomu — „Nowiny Polskie”, 1729 — „Relata Refero”, 1729—1730 — Zasługa piśm pijarskich), Kraków 1960; zob. także J. Łojek, *Dziennikarze*

Znana jest także działalność prasowa księży Antoniego Wiśniewskiego wydającego na zlecenie Stanisława Konarskiego sławny, popularno-naukowy kalendarz oraz Franciszka Ksaw. Dmochowskiego, redaktora *Gazety Rządowej* organu Najwyższej Rady Narodowej okresu insurekcji 1794 r. i założyciela w r. 1801 *Nowego Pamiętnika Warszawskiego* (obok niewątpliwych zasług w działalności społeczno-politycznej i literackiej, przyniósł ks. Dmochowski ujmę zakonowi swoim *matrimonium civile*).

3) Towarzystwa naukowe. — a) Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, powołane celem przygotowania podręczników szkolnych przez Komisję Edukacji Narodowej, czynne w latach 1775—1792, miało w swoim gronie dwóch pijarów: Kazimierza Narbutta („o bardzo wszechstronnych umiejętnościach i kwalifikacjach”) i Antoniego Popławskiego (autora projektu „edukacji obywatelskiej” dla K. E. N.)⁴².

b) Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Warszawie — założone w r. 1800, miało na celu popieranie nauki i literatury, jego prezesami byli: bp Jan Albertrandi, b. jezuita, Włoch z pochodzenia, do r. 1805; ks. Stanisław Staszic, do r. 1826, Julian Ursyn Niemcewicz do r. 1831 tj. do czasu zamknięcia Towarzystwa przez rząd rosyjski. Spośród pijarów należeli do Towarzystwa: Franciszek Ksawery Dmochowski (z grona założycieli, pierwszy i kilkolatni sekretarz), Onufry Kopczyński, Ignacy Zaborowski i Stanisław Bonifacy Jundzill.

c) Towarzystwo Elementarne — założone w r. 1809 pod przewodnictwem Bogumila Lindego, podjęło pracę rozwiązanego Tow. do Ksiąg Element. Należeli do niego pijarzy: Kajetan Kamiński, Jan Gwałbert Bystrzycki, Edward Czarnecki i Wojciech Szwejkowski.

4) Posługi dyplomatyczne polskich pijarów. a) Ks. Stanisław Konarski, zwolennik króla Stanisława Leszczyńskiego, jedzie w r. 1735 z Jerzym Ożarowskim, obożnym koronnym, w imieniu konfederacji dzikowskiej do Ludwika XV z prośbą o poparcie dla elekta. b) Ks. Antoni Wiśniewski był sekretarzem poselstwa do

Turecji przy boku Jerzego Augusta Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego, posługującego w r. 1756 w imieniu króla Augusta III. (c) Ks. Ludwik Jordan był dwukrotnie sekretarzem poselstwa do Petersburga; w r. 1762 ze Stanisławem Lubomirskim, marsz. w. kor. z ramienia króla Augusta III i w r. 1764 z Łubieńskim, w poselstwie od interreksa prymasa Władysława Łubieńskiego.

5) Odznaczeni medalem „Merentibus” — przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego:

- ks. Filip Golański, za dzieło o wymowie;
- ks. Norbert Jodłowski, za 3-tomową historię W. Brytanii;
- ks. Stanisław Konarski, „Sapere Auso” za całokształt pracy;
- ks. Onufry Kopczyński, za pierwszą polską gramatykę;
- ks. Józef Herman Osiński, za podr. fizyki i dzieło o kopalniach i hutach;
- ks. Teodor Ostrowski, za dzieła naukowe z zakresu prawa;
- ks. Patrycy Przeczytański, za działalność społeczną związaną z zaprzysiężeniem obywateli ziemi łomżyńskiej na konstyt. majową;
- ks. Wincenty Skrzetuski, za prace naukowe z zakresu historii,
- ks. Ignacy Zaborowski, za prace nauk. z zakresu geometrii;
- ks. Józef Strzelecki, za działalność społeczną wśród ludu (przez Józefa II).

Wykaz nie wydaje się kompletny).

6) Znamienitsi uczniowie pijarsey (prócz w. wymienionych pijarów, którzy wszyscy kształcili się w szkołach pijarskich:

Stanisław Malachowski, Ignacy Potocki, Tadeusz Kościuszko, Joachim Lelewel, Wojciech Bogusławski (sen.), Bronisław Trentowski, Alojzy Feliński, Cyprian Godebski, Seweryn Goszczyński, Ludwik Narbutt, Ignacy Domejko, Stanisław Moniuszko, Józef Edmund Paszkowski, ks. Stanisław Papeżyński, ks. Hieronim Kajsiewicz. Pełny wykaz 5916 uczniów Collegium Nobilium w odpisie śp. prof. Ludwika Chmaja, znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

Wskrzeszenie wygasłej po powstaniu styczniowym Pijarskiej Prowincji zapoczątkował w latach siedemdziesiątych ubiegłego

i prasa w Warszawie w XVIII w. (zwłaszcza rozdz. I. Pierwsze półwiecze gazet w Warszawie. I. Pijarski „Kuryer Polski”), Warszawa 1960.

⁴² Zob. J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960, s. 17—18.

stulecia, po swoim powrocie z Syberii ks. Adam Słotwiński, pierwszy po przerwie krakowski rektor z uprawnieniami prowincjała. Pracę rozpoczął, pokonawszy trudności związane z uzyskaniem „galicyjskiego” obywatelstwa, otwarciem internatu i szkoły przy ul. Pijarskiej. W międzywojennym dwudziestolecu były czynne w pięciu domach (Kraków, Rakowice, Lida, Szczytno, Lidzki, Lubieszów k. Pińska gdzie się w latach 1755/60 kształcił Tadeusz Kościuszko) cztery szkoły średnie (w tym jedna zawodowa w Lidzie) i dwie podstawowe, nowicjat, małe seminarium i studentat teologiczny, z nauką w Instytucie Księży Misjonarzy w Krakowie na Stradomiu. Zmienione warunki życia po drugiej wojnie światowej oraz utrata domów na wschodzie, wzmogły przy dwóch początkowo szkołach średnich i jednej podstawowej, później przy jednej średniej ogólnokształcącej z internatem w krakowskim domu zakonnym (szkoła w budynku wynajętym), działalność duszpasterską i katechetyczną (9 parafii, 15 kościołów, w tym 6 na ziemiach zachodnich, 6661 dzieci i młodzieży uczęszczających na naukę religii poza-szkolną w r. 1961), działalność misyjną i rekolekcyjną. W sześciu domach zakonnych: Kraków, Rakowice (z administr. parafii), Łowicz, Hebdów n. Wisłą (z administr. paraf.), Bolszewo k. Wejherowa (z adm. par.), Cieplice Śląskie-Zdrój (z adm. par.) i trzech ośrodkach parafialnych: Niedzica, Łapsze Niżne i Łapsze Wyżne pow. nowotarskiego, pracuje 87 zakonników, w tym 63 kapłanów. Pięciu kapłanów zapoczątkowało po wojnie wspólnie z pijarami węgierskimi wiceprowincję Stanów Zjednoczonych, zależną od generała, trzech pracuje w dawnych pijarskich ośrodkach parafialnych na wschodzie.

W 300-lecie swojej prowincji z dziękczynną modlitwą do Opatrzności, do swojej Królowej Scholarum Piarum et Poloniae i do Świętego Założyciela za hasło „pietatis et litterarum” w wychowaniu człowieka — składają polscy pijarzy hołd Matce Ojczyźnie w TYSIĄCLECIE Jej chwalebno-go żywota.

LES PÈRES DES ÉCOLES PIES EN POLOGNE

(Essai de caractéristique)

Résumé

Cette année les Pères des Écoles Pies célèbrent le 300e anniversaire de leur province, indépendante depuis 1662. En 1642 le roi Ladislas IV a installé en Pologne cet ordre enseignant et les premières maisons polonaises se trouvaient à Varsovie et à Podoliniec.

Les conditions sociales en Pologne avant son démembrement ont marqué le développement de cet ordre et l'activité de ses écoles, qui avec le temps se sont concentré sur l'éducation d'une jeunesse destinée un jour à décider des lois et des nouvelles formes sociales dans leur pays. Cela a réussi en grande partie grâce à la réforme de l'ordre et des écoles en Pologne initiée dans la moitié du XVIIIe siècle par l'abbé Stanislas Konarski. Sa réforme concernait primitivement les écoles de l'ordre et ensuite aussi d'autres écoles grâce à l'activité de l'Assemblée du Parlement dit Grand (1792—93) et du premier ministre en Europe de l'instruction publique nommé Commission d'Éducation Nationale ayant pour but des réformes. L'adoucissement des mœurs et le changement survenu dans la vie intellectuelle en Pologne au XVIIIe siècle sont dus en grande partie aux Piaristes. Le XVIIIe siècle est l'âge d'or de leur développement et de leur activité. L'ingérence des envahisseurs de la Pologne a interrompu cette renaissance de la vie nationale et la part prise par les Piaristes de concert avec leurs élèves dans les insurrections a précipité la liquidation, d'ailleurs inévitable, de leurs écoles en 1830 et de l'ordre en 1863.

Il convient de noter également l'activité missionnaire de l'ordre à Spisz, celle des théologiens et des confesseurs à la cour des rois, des évêques, des grands seigneurs et dans les couvents ainsi que celle des prédicateurs.

Les Piaristes ont initié (en 1705) le culte public du Sacré-Coeur. Une confrérie de N. D. de Grâce a été fondée en 1651 lorsqu'une „Madonna delle Grazie” aux flèches brisées a été apportée par le nonce Jean de Torres pour la maison de Varsovie. De nombreux pères sont notés comme auteurs d'œuvres ascétiques, de théologie morale, de dogme, de l'histoire de l'Église et de manuels. Il y en a aussi bon nombre qui se sont distingués dans les œuvres de charité et dans l'art de l'Église (musique, chant, peinture, architecture). On espère pouvoir en vénérer plusieurs sur les autels un jour. Sept évêques du XVIIIe et XIXe siècle ont appartenu à cet ordre.

A un certain moment 50 écoles de cet ordre étaient fréquentées dans différentes villes de Pologne et de Lithuanie. Les „Ordinations Visitationis Apostolicae” des Piaristes formaient le point de départ des réformes scolaires de la Commission d'Éducation Nationale avec laquelle cet ordre collaborait (l'imprimerie, les visitateurs généraux, les auteurs de manuels). L'abbé H. Stroynowski est auteur du projet de l'organisation scolaire de l'Empire Russe en 1803 ainsi que de l'organisation de l'Université de Vilno dont il fut le recteur. L'abbé W. Saweykowski fut le premier recteur de l'Université

de Varsovie (en 1818). L'abbé A. Poplawski a organisé la première école pour les instituteurs à Cracovie. L'abbé Ign. Konarski a fondé la première école des métiers à Opole Lubelskie. Le théâtre des Piaristes, a présenté sur 23 scènes des pièces écrites par les auteurs de l'ordre aussi bien que celles des classiques français (Corneille, Racine, Molière, Voltaire) adaptées pour la scène scolaire. Le fondateur du théâtre national polonais W. Bogusławski, celui de l'opéra national S. Moniuszko et l'auteur de comédies F. Zablocki — étaient tous des élèves de l'ordre.

Plusieurs Piaristes représentaient brillamment les physiacrates polonais.

Le travail scientifique des pères du XVIII et XIX siècle n'existait que sur la marge de leurs occupations scolaires, après avoir été astreint à un travail obligatoire à l'école pendant 18 ans. La bibliographie nous indique des œuvres nombreuses concernant l'éducation, la didactique et entre autres les règles du savoir vivre, l'instruction des jeunes filles, des artisans ainsi que des manuels pour l'instruction primaire.

S. Konarski, J. D. Kaliński, G. Piotrowski, D. N. Krajewski, Fr. Dmochowski, P. Krasuski, tous membres de l'ordre, sont des représentants de la littérature polonaise.

O. Kopezyński, S. Konarski, A. Osieński, P. Kaliszewski, T. Nowaczyński et d'autres se sont distingués comme philologues.

Le manuel d'histoire de l'abbé T. Waga a été en usage pendant cent ans. On accorde généralement aux Piaristes le mérite de l'enseignement de la géographie comme science particulière; de l'acceptation de la théorie héliocentrique de Kopernik; de la modernisation du matériel didactique en se servant de la langue polonaise dès 1750. On doit à Goralewicz et Wiśniewski par l'intermédiaire des membres italiens de l'ordre la propagation des traditions de Galilée et à Wiśniewski tout spécialement celle de la physique expérimentale (des démonstrations publiques ainsi que la connaissance de la philosophie „recentiorum”).

Le premier manuel de logique en polonais est écrit par l'abbé K. Narbutt. C'est à J. H. Osieński que nous devons l'usage commun des paratonnerres. Ign. Zaborowski a été l'examinateur approuvé par l'Etat des géomètres A. Bielatowski, gnomonique connu a construit de nombreux cadrans solaires. En fait de connaissance des sciences naturelles nous devons citer les mérites de Stanislas Boniface Jundzill (professeur à l'université de Vilno, membre de la société des amis de la science à Varsovie, et de la Société des Naturalistes de Moscou), de T. Ostrowski, J. H. Osieński, W. Gralichowski (minéralogie), P. Biretowski (connaissances des plantes médicinales de la fin du XVII siècle), E. Czarnecki s'est distingué dans la chimie (laboratoire de chimie à Varsovie), ainsi que J. Gw. Bystrzycki (dictionnaire de chimie).

Les membres polonais de l'ordre ont pris une part méritoire à la codification de la loi et notamment l'abbé S. Konarski a rédigé 6 volumes de la loi nationale (ed. 1732—39), l'abbé M. Dogiel 6 vol. de la loi internationale („Codex diplomaticus”, 3 volumes furent édités en 1758—64 et l'édition de l'ensemble fut arrêtée par les envahisseurs du pays); F. Obermeier et W. Skrzetuski en 1773—74 ont édité 3 volumes (complétés par 3 volumes

de F. Siarczyński en 1789—90) des *Traitéts entre les puissances européennes depuis 1648*, connus dans la littérature juridique sous le nom de „Grand ensemble juridique des Pères des Écoles Pies”. L'abbé H. Stroynowski a été le premier en Pologne à déduire la loi internationale du droit naturel (le droit de propriété, de liberté, de défense et d'aide contre l'agresseur)

L'abbé T. Ostrowski est l'auteur d'un système complet du droit juridique unique en Pologne à la date de 1784.

En 1782 l'abbé J. H. Osieński s'occupe dans ses écrits des fabriques et des mines et l'abbé T. Ostrowski en 1788 décrit la production du lin, du chavre, la fabrication de la toile et l'élevage des vers à soie. L'abbé Ign. Konarski s'occupe du programme des écoles pour artisans.

Les Piaristes ont des mérites dans l'organisation des hôpitaux et des pharmacies. On connaît leurs écrits traitant la médecine vétérinaire.

Les imprimeries de l'ordre à Varsovie, Wilno, Lowicz et Piotrków ont imprimé bon nombre d'œuvres scientifiques et de manuels scolaires. On doit le renouvellement de la presse en Pologne aux Pères Piaristes. L'abbé J. Naumański a été le premier journaliste polonais.

Bon nombre de frères au XVIII—XIX siècle ont fait des études dans d'autres pays. Parmi eux se trouvait la plupart des fondateurs de sociétés scientifiques polonaises à cette époque, dont une dizaine a obtenu la médaille d'Or „Merentibus”. Il y avait également parmi eux des diplomates.

Les élèves des écoles de l'ordre furent connus par leur activité politique, sociale, scientifique, artistique et littéraire.

La province polonaise des Piaristes revint à la vie à la fin du XIX siècle.

On note dans l'intervalle entre les deux guerres mondiales l'activité de 5 maisons, de quatre écoles moyennes, dont une professionnelle et de deux élémentaires en plus un noviciat, un petit séminaire, un cours de théologie avec l'enseignement de la philosophie et de la théologie dans l'Institut Théologique de la Congrégation de la Mission à Cracovie.

La seconde guerre mondiale a apporté un changement de vie complet et la perte des maisons de l'Est. L'ordre possédait encore après 1945 2 écoles moyennes et une élémentaire. Il ne possède aujourd'hui qu'une seule école moyenne avec internat à Cracovie. Par conséquent l'ordre a élargi son activité pastorale, paroissiale et catéchiste (9 paroisses, 15 églises, 6661 enfants et jeunes gens fréquentant les cours de religion en dehors de l'école en 1961).

L'ordre compte actuellement en Pologne 87 membres (dont 63 sont prêtres). Cinq membres de l'ordre ont inauguré après la dernière guerre en collaboration avec les Piaristes de Hongrie une province dépendante aux États-Unis, tandis que trois membres de l'ordre travaillent dans les anciens centres de paroisses des provinces orientales.